

ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՍԿԱՆ՝ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ

Հայ գիտական աշխարհը վերջերս հանդիսաւորապէս նշեց հայ նարտարապետութեան երախտաւոր մշակ՝ Թորոս Թորամանեանի ծննդեան 135 եւ մահուան 65 ամեակները:

Այս ներհուն ու անխոնջ գիտնականը վաղ տարիքէն խորին հետաքրքրութիւն ցուցաբերած է նարտարապետութեան հանդէպ: Ան հաւատարիմ մնաց իր կոչումին ցմահ՝ հայութեան ժառանգ ձգելով անկրկնելի գիտեր ու շքեղութիւններ:

Նագիկ Թորամանեան շատ շնորհակալ աշխատանք կատարած է կազմելով, ծանօթագրելով ու տպագրութեան յանձնելով Թ. Թորամանեանի կողմէ գրուած, ինչպէս նաեւ յարգելի գիտնականին ուղղուած 215 նամակները: Այս նամակները առատ նիւթ կը մատուցեն մեզի խորապէս հասկնալու նշանաւոր նարտարապետը՝ իր աշխատանքի նկատմամբ ցուցաբերած քաջառիկ հոգատարութեամբ, արտակարգ քծախնդրութեամբ եւ աշխատելու յատուկ եղանակով: Նամակները կը յայտնաբերեն նաեւ ներքին ծալքերը Թորամանեանի անձնական կեանքին: Մեր այս գրութեամբ մտադիր ենք աւելի անդրադառնալ այս նամակներուն բովանդակութեան իմաստը Թորամանեանի ստեղծած արուեստին ու անոր մատուցած բիւրաւոր ծառայութեանց հայ նարտարապետական բնագաւառէն ներս:

Թորամանեան նամակագրութեան մէջ եղած է ժամանակակից նշանաւոր դէմքերու հետ, ինչպէս՝ Գրեքին Վրդ. Յովսէփեանի, Արշակ Զօպանեանի, Ատրպետի, Թորգոմ Եպիսկոպոս

Գուշակեանի, Հայր Ներսէս Ակինեանի, Երուանդ Լալայեանի, Ալեքսանտր Թամանեանի, Աշխարհբէկ Քալանթարեանի, Արշաւիր Կարինեանի, Ստեփան Լիսիցեանի, ինչպէս նաեւ օտար գիտնականներու ու քանասէրներու՝ Նիկողայոս Մառի, Եօգէֆ Ստրժիկովսկիի (Josef Strzygowski), Յուրկիս Պալտրուշայտիսի (Jurgis Baltrusaitis) եւայլն:

Որքո՞քեամբ հասակ առած ու անոր դառնութիւնը ճշակած պատանին մանուկ տիով հետամուտ եղած է իր նախասիրած նիւթին ու ճիւղին՝ նարտարապետութեան: Նիւթական անձուկ պայմանները երբեք չեն շեղած ուսումնատենչ աշակերտը իր ընդգծած ուղիէն ու չեն ընկրկած ու վհատած զայն քարոյապէս:

Փայլուն յաջողութիւններով աւարտելէ ետք Պոլսոյ Կայսերական Գեղարուեստից Վարժարանի նարտարապետական րաժինը, Թորամանեան առժամապէս կ'աշխատի Պոլսոյ մէջ, ապա Յեղասպանութեան նախորդ տարիներուն, կը փոխադրուի Պուլկարիա եւ կը կարգուի իբրեւ ուսուցիչ նկարչութեան ու գծագրութեան՝ հայ տարագիր որբերու համար քացուած հայկական դպրոցի մէջ:

Պուլկարիոյ մէջ Թորամանեան կը պատրաստէ նախագիծեր ու կը կառուցէ երեւելի շէնքեր ու սիրուն տուներ: Այդ շրջանի մամուլը մեծ գովասանքով անդրադարձած է Թորամանեանի հոյակապ շինութեանց ու կատարած հետեւեալ ներդրականը. «Ճարտարապետը՝ Թորամանեան... ուշադրութեան ու համակրանքի առանցք մը կը դառնայ՝ քաղաքա-

կան քարեզարդութեան այդպիսի զարկ մը տուած ըլլալով... ես աչտու տեսայ քիչ շատ քանէ հասկցող պուկարներ, որք մատ կը խածնէին, տեսնելով երկու միաձոյլ սփանջելի սիւներ, որոնց վրայ կեցած է ամբողջ շէնքը»:

Թորամանեան ապա կ'անցնի Ռումանիա եւ այնտեղ քնակութիւն կը հաստատէ: Գործի բերումով, եւ մանաւանդ մասնագիտանալու նպատակով, կը ճամբորդէ Փարիզ: Համաշխարհային ճարտարապետական հիանալի կոթողներուն հետ ծանօթանալու նպատակադրումով կ'այցելէ Հռոմ, Յունաստան եւ Եգիպտոս: Այս երկիրներու գլուխգործոցները տեսնելէ ու գնահատելէ ետք, Թորամանեան կ'ուղղուի Անի ուր պիտի գտնէր «միջնադարեան Հայաստանի հռչակուած մայրաքաղաքի ճարտարապետութիւնը»:

Թորամանեան, որ երիտասարդ տարիքէն ձգտած էր կարդալ ու իմանալ հայ ճարտարապետութեան մասին ու չէր յաջողած նիւթերու եւ աղբիւրներու պակասի պատճառով, այժմ դէմ յանդիման կը կանգնէր աւերակուած ու քաղաքակրթականութեան Անիին, որ ակնդէտ կը սպասէր պեղող ձեռքերու ու քննող միտքերու: Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ մեր պատուական գիտնականը այդ մասին. «Կ. Պոլսի գեղարուեստի ճեմարանի ուսանողութեան շրջանէն սկսած, մեծ հետաքրքրութեամբ կը քղթատէի հատորներ՝ տեսնելու եւ ուսումնասիրելու համար հին եւ նոր ճարտարապետական ոճերը: Դժբախտաբար ոչ մէկ տեղ չի պատահեցաւ «հայկական ճարտարապետութիւն» խորագրի տակ քացուած քաժին մը՝ ոճերու պատմութեան եւ ուսումնասիրութեան շարքին մէջ, հետեւաբար Հայ ոճի մը գոյութիւնը չէի երեւակայեր իսկ:» Այժմ որ կը գտնուի Անիի մէջ, չի կրնար զսպել

իր հիացմունքը երբ կը խօսի իր տպաւորութեանց մասին. «Անակնկալ էր ինծի համար տեսնել այնքան գեղարուեստական գոհարներով լեցուն անկիւն մը, ուր իբր ովասիս, Արեւելի հնադարեան խաւարի մէջ ծլած ու ծաղկած էր...»:

1904 թուականէն սկսեալ Թորամանեան Անիի մէջ կը սկսի պեղել, քրքրել, փնտռել, չափագրել ու նկարագրել՝ քովանդակ կենաց օրերը կապելով այդ վայրին հետ: Գիտնականը իր զգացումները կ'արտայայտէ հետեւեալ կերպ. «Իրարու յաջորդող զանազան զգացումներու՝ յուզումի, տխրութեան մէջ երկար տարուքներու յետոյ, սիրով փարեցայ մեր պապերէն մեզի ժառանգութիւն մնացած այդ տխուր եւ սրբազան յիշատակարաններուն: Ուխտեցի մնալ այնտեղ, աշխատիլ, տֆնիլ, մէկ կողմէն աշխատութեանս արդիւնքը հայ ժողովուրդին ներկայացնելու անխառն ուրախութիւնը վայելել, միւս կողմից մեր ցեղի հանճարին չնաշխարհիկ բեկորները փլատակներու եւ գերեզմանական տխուր հողակոյտերու տակէն ազատելով՝ ցոյց տալ նաեւ ամբողջ գիտական աշխարհին»: Արդարեւ, ի՛նչ ազնիւ ու պատուական զգացում: Անիի պեղումները այսպիսով նախադուռն ու սկիզբը հանդիսացան հետագայ շատ աւելի ծաւալուն ճարտարապետական գործունէութեանց:

Թորամանեանի գիտական հետազօտութիւնները զուրկ չէին նիւթական ու քարոյական դժուարութիւններէ: Գրեթէ ամէն քաղաքական, Թորամանեան կը հանդիպէր նիւթական անել կացութեան առջեւ: Զանազան անձանց կողմէ տրամադրուած գումարները կամ չնչին

էին եւ կամ շատ հեռու չէին տանք: Հետեւաբար, մշտական յուսահատ վիճակ մը կը տիրէր մինչեւ ականաւոր գիտնական, հայագէտ ու հնագէտ՝ Նիկողայոս Մառի երեւիլը: Մառ տեսնելով Թորամանեանին կարողութիւնը եւ ըստ արժանւոյն գնահատելով անոր աշխատունակութիւնը եւ քննադատութիւնը այս մարզին մէջ, նիւթապէս կ'օժանդակէ եւ երկու գաղափարակիցները կը դառնան մտերիմ գործակիցներ ու լծակիցներ:

Թորամանեան իր քաղուժ արժէքաւոր աշխատութիւններով հիմնադիրը ու նախակարապետը հանդիսացաւ հայ ճարտարապետութեան: Ան մէկընդմիջտ ապացուցեց որ համաշխարհային ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ հայը ունի իր ուրոյն ճարտարապետական միտքը եւ ներդրումը: Շնորհիւ անոր անխոնջ աշխատանքներուն ու եզակի երկասիրութիւններուն, եւրոպական գիտական աշխարհը ընդունեց որ գոյութիւն ունի հայ ճարտարապետութիւն, որ դարերու ընթացքին զարգանալով ու յարատեւ փոփոխութեան ենթարկուելով ինքզինք կատարելագործած է ու արդ մարդկութեան կը ներկայանայ իբրեւ հրաշագեղ ու ինքնատիպ արուեստ: Այստեղ կ'արժէ մէջբերել ականաւոր պատմաբան Եօզէֆ Ստրժիկովսկիի գրքին մէջ արտայայտուած մէկ խօսքը Թորամանեանի բռնած ճիշդ ուղիին մասին: «Պէտք է զարմանալ, եթէ այստեղ խօսուի շատ բաներու մասին, որ ցարդ յայտնի չէին: Մենք պարտական ենք Թորամանեանին, որ իր երկարամեայ փորձով մեզի ճամբան ցոյց տուաւ դէպի յուշարձանները, որոնց վրայ մինչ այդ համարեալ էր ուշադրութիւն չէր դարձուած»:

Թորամանեանի գրչին կը պատկանին հետեւեալ աշխատութիւնները՝ «Զուարթնոցի Տաճարը», «Գաւիթ եւ ժամատուն հայոց հնագոյն եկեղեցիների մէջ», «Անի քաղաքի Ամրոց», «Հայ ճարտարապետութեան շրջանները», «Նորագոյն կարծիքներ հայ ճարտարապետութեան մասին» եւն:

Թորամանեանի նամակները ընթերցելով կրնամք հետեւեցնել որ գիտնականը իր բովանդակ գործունէութեան շրջանին ունեցած է երկու հիմնական դժուարութիւն եւ զորս կրած է սրտի դառնութեամբ, մերթ արտասուելով ու ողբով եւ մերթ քախանձանքով ու պաղատանքով. անոնք են՝ նիւթական անապահովութիւն, եւ արհամարհանք դէպի անձը եւ աշխատանքը:

Նիւթական դժուարութիւնը շատ լուրջ հարց եղած է գիտնականին համար: Ապրելու, ընտանիք պահելու եւ աշխատելու խնդիրը, կամ աւելի ճիշտ՝ լուծը, Տամոկլեան սուրի նման կախուած մնացած է իր գլխավերեւ: Թորամանեան իր աղերսալի նամակներուն մէջ դիմած է Մառի օժանդակութեան՝ քացատրելով իր անմխիթար ու նոյնիսկ անփառունակ վիճակը: Իր դժբախտ դրութիւնը ըստ երեւոյթին մեծապէս վնասած է գիտնականը բարոյապէս եւ հոգեպէս: Թորամանեանին նամակները պարզապէս լի են սրտաբեկ ժտանքներով, որոնք կու գան մատնանշելու ծայր աստիճանի լրջութիւնը կացութեան: Մառին ուղղած գրութեանց մէջ Թորամանեան տարբեր առիթներով կը գրէ. «Վերին աստիճանի նեղ դրութեան մատնուած եմ», «Ամէն տարուընէ աւելի անմխիթար է վիճակս այս տարի», «Շատ կը խնդրեմ, ... որ ազատիմ այս դժոխային տանջանքներէն, որ զիս մաշեցնելէն յետոյ՝ տունս տեղս

ալ փանդեց: ... Ահագին կորուստներու մատնուած եմ ...», «Անցեալ տարուան նման նորէն չի գլորուի մյուսահատութեան անդունդը», «Ես ի՞նքս ապրիմ իմ քաղաքական ծախքերովս, քէ՞ տունս դրամ հասցնեմ», «Ցաւալին այն չէր, որ ես առօրեայ կանոնաւոր սնունդէս կը զրկուէի, այլ անմխիթար ցաւ եղաւ ինձ, որ իմ սիրելի աշխատութիւններէս ալ զրկուեցայ. քացի սենեակիս փոքրութենէն եւ լոյսի անհամեմատ պակասութենէն, ներս մտած օրէս սարսափելի գլխացաւով եւ ծախ ձեռքս ու ոտքս սաստիկ րումաքիզմով կը տանջուիմ օրուան քանցիս ժամը. խոնաւ եւ ցուրտ: Ամէն տարի ես ինքս կ'առնէի վառելափայտ, այս տարի չի կարողացայ, հետեւաբար տանտիրոջս քանակաւ կ'առնէի: Ոչ ոտքս կօշիկ մնացած է եւ ոչ վրաս շոր. մնացած եմ բոլորովին ամառուան քարակ շորերով եւ շարունակ կը դողամ: Ներքին ներմակեղէն ամենեւին չ'մնաց, սովոր էի բրդեայ ֆլանելի, անոնք ալ տանտիրուհիս ծիծաղին արժանանալու չափ պատառ պատառ եղած եւ կարկատաններով նախշուած են», «Կոպէկներէ իսկ զրկուած հայր սուրբի հոգածութեամբ միայն կ'ապրիմ»: Այստեղ միջանկեալ հարկ է նշել որ ակնարկուած վարդապետը Հայր Միքայէլ Տէր Մինասեանն է՝ վաճառար Անիի, որ չափազանց հոգատարութիւն ցուցաբերած է Թորամանեանին՝ կարելիութեան սահմաններուն մէջ: Մառը, Թորամանեանը, Ստրժիկովսկին եւ այլ գիտնականներ քարձր գնահատած են այս հիւրընկալ, ծառայատէր ու օրինակելի եկեղեցականին վարմունքը: Թորամանեան խորին յարգանքով կը խօսի համեստագոյն պայմաններով ապրող այս վարդապետին մասին. «...պարտա-

կան ենք Միքայէլ վարդապետին, որն որ դէպի իմ անձս ունեցած անսահման համակրութեամբ տասը տարիէ ի վեր նիւթապէս ու քարոյապէս տրամադրուած է իմ գործիս յաջողութեան նպաստելու»: Վերոբերեալ մէջբերումները պարզապէս կը մատնանշեն մեր յարգելի գիտնականին թշուառ վիճակը, անմարդկային ու դժոխային պայմանները, որոնց մէջ ապրած, տոկացած ու մանաւանդ աշխատած ու արտադրած է: Ի պատասխան Թորամանեանի նամակներուն, Մառ իր նամակներէն մէկուն մէջ հետեւեալ ձեւով կը մխիթարէ իր սիրելի ու յարգելի գործակիցը. «...Տեսնում եմ Ձեր քարոյապէս չարչարուիլը (նիւթական մասին, որ ըստ ինքեան ենթադրում է չեմ խօսում) եւ հնար չկայ ցաւերդ բուժելու, որովհետեւ ամէն գաղափարական գործիչի քաժինք է դա, աշխարհի օրէնք այսպէս է, դրան փոխել՝ ոչ տնտեսական, ոչ հասարակական, ոչ քաղաքական յեղափոխութիւն չէ կարող, քանի որ աշխարհումս նիւթապաշտութիւն է տիրում, իսկ գաղափարական աշխատանք, գիտութիւն, արուեստ եւլն, եւլն, միայն համբերատարութեամբ են ընդունում, միայն այն նպատակով եւ չափով, որ կշտացածների մարտդութիւնը դիւրացնեն, նրանց անգործ եւ պարապ լինելուց զարգացած հեշտասիրութեան գոհացում տան, եւլն»: Թորամանեան իր բոլոր նամակներուն մէջ շատ յարգալից խօսքերով ու երախտագէտ սրտով գոհունակութիւն յայտնած է Մառի ցուցաբերած ամէն տեսակի օժանդակութեանց: Մառ իր հիացական ու քաջալերական խօսքերով մշտապէս սիրտ տուած ու զուարթացուցած է մեր մեծ վարպետը. «... բոլորը զմայլմամբ էին խօսում Ձեր աշխատութիւնների

մասին եւ Գիտութեանց նեմարանի բարձր դահլիճում այսօր՝ համարձակ կարող եմ ասել՝ հայոց նարտարապետութեան եւ նրա անխոնջ մշակ պ. Թորամանեանի տօնախմբութիւն էր»:

Զկայ աւելի ուժեղ ու շեշտակի հարուած ուղղուած ու արձակուած որեւէ գիտնականի կամ մտաւորականի ֆան ի հարկին ու ըստ արժանւոյն չգնահատուելու հարուածը: Նիւթական վարձատրութիւնը ոչինչ է բարոյական գնահատութեան հետ համեմատած: Թորամանեան, ի շարս այլ մեծաց, ըմպած է ցմրուր բաժակը դառնութեան: Զրկանքներու կողքին ան կրած է ահռելի զգացումը անգոսնուելու, արհամարհուելու: Մտքի գանձներ, յոխորտ ու յանձնապաստան անձնաւորութիւններ, իրենց անարդար արարքներով ու բացասական վերաբերմունքով մեծապէս վշտացուցած են փափուկ ու զգայուն սիրտը մեծ վարպետին: Եւ իրօք, ի՞նչ դաժան է չգնահատուելու զգացումը, անտարբերութեամբ ու սառնասրտութեամբ մերժուելու զգացումը: Թորամանեան իր նամակներուն մէջ յանախակի կը խօսի այս վերին աստիճանի անտարբերութեան ու դիտումնաւոր կերպով իրենց հասցուած վիրաւորանքներուն մասին: Ահա թէ ինչ կը գրէ Մառին ուղղուած նամակներուն մէջ. «Մեր ազգային ապանելի անտարբերութեան մէջ են դէպի գործ», «Միայն պաղատանօք պիտի խնդրեմ, որ շարունակէք Ձեր բարոյական բարձր հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը իմ ապաշնորհ ազգակցացս դէմ (ներեցէք, որ սրտիս ցաւէն կը գրեմ այս բառը), որով միասին պիտի փրկէք զիս՝ պատույս եւ բարոյական արժանաւորութեանցս սպառնացող վտանգներէն, եւ դա թող

լինի մշտնջենական ամօք այն հասարակութեան, որուն փոխանակ վարձատրութեան արժանանալու, խուլ արհամարհանքներուն արժանացայ», «Իմ միակ մխիթարութիւնս է տեսնել աշխատանքիս պաշտօնական գնահատութեան արժանանալը. այդ բարոյական գնահատութիւնը պիտի սրբէ իմ նակատէս շատերուն անխղճարար երեսիս նետած բուքն ու մուրը, պիտի փրկէ զիս կարգ մը թունաւոր լեզուներու անպատուարբեր հարուածներէն, եւ լիովին պիտի մոռցնէ հինգ տարուան մարտիրոսական չարչարանքներով լի տխուր ու դժբախտ օրերս, նոր ոյժ եւ ֆաշալեբութիւն պիտի ներշնչէ ինձ՝ շարունակելու սկսածս մեծ գործը», «Ի՞նչ աստիճանի իր ներքին թոյնը դուրս տուաւ այդ մարդը, ուրկէց տարիներ է Վեր կը սոսկայի»: Այստեղ ակնարկութիւնը դժբախտաբար Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանի մասին է, որ եղած է հայագէտ, մագիստրոս ու մշակութային գործիչ. վարած է պատասխանատու պաշտօններ, ինչպէս՝ էջմիածնի մատենադարանապետութիւն, Գեորգեան ձեմարանի տեսչութիւն, եւն: Թորամանեան սրտաբեկ ու թախծալից խօսքերով կ'արտայայտուի անոր մասին վասն զի «նա այնպիսի մոլորութեան մէջ ինկած է, որով կը կարծեմ թէ վերջնականապէս իր ձեռքով պիտի մաքրէ սեփական ձեռքովը արատաւորած պատիւս, որովհետեւ ինչ որ ինձ գրեք է լիովին սխալ են»: Թորամանեան կ'ակնարկէ Մեսրոպ վարդապետի անբարեխիղճ մէկ կարեւոր գրութեան որ տպուած է «Ազգագրական Հանդէս»-ի մէջ եւ ուր Զուարթնոց տանարի յատակագծի վերակազմութեան առաջնային հեղինակութիւնը եւ պատիւը կը խլէ Թորամանեանէն ու կ'ընծայէ ձարտարապետ Քրիստոսափոր Տէր-Սարգիսեանին:

Խորապէս վիրաւորուած ու վշտացած Թորամանեան, Մառին գրած նամակին մէջ կը գրէ. «Մեսրոպ Վարդապետ ... չէ քարեհաճած զիս նարտարապետ անուանելու եւ գրած է նկարիչ»։ Թորամանեան հատու լեզուով կը կշտամբէ իր հակառակորդը անոր գրելով. «Շփոթութիւններու եւ հակասութիւններու մէջ կը գլորուիք, երբ Ձեր մասնագիտութենէ դուրս ալ ֆննադատութեան մէջ կը մտնէք։ Արդար չէ՞ արդեօք այստեղ յիշել «կօշկակարն մինչեւ ցկօշիկ» առածը», ապա կ'ընէ հետեւեալ գեղեցիկ հաստատումը. «Երբեք թոյլ չեմ տար ինծի զիս նարտարապետ անուանելու պատիւը բռնի պահանջել այն մարդոցմէն, որոնք ոչ կը ճանչնան զիս եւ ոչ ալ տեսած են մասնագիտութեանս վիրաբերեալ օրինական փաստաթղթեր։ Բայց մի վկայեալ մագիստրոսի ալ երբեք չէի ներեր, որ այդքան օտնակոյ ընէր պատուաւոր վկայականի մը արժանապատուութիւնը...»։ Նշել է պէտք, որ Մառ ոչ միայն ֆննադատած է Մեսրոպ Վարդապետին արարքը, այլեւ պախարակած ու խայտառակած է հրապարակաւ զայն անուանելով քանագող։ Մեծագոյն վիրաւորանքը սակայն հասցուցած է մի ոմն «աղա» որ վարպետին ուղարկած է իր հին հագուստները։ Այդ մասին Թորամանեան մեծահոգութեամբ անդրադարձած է. «... ուրիշ ոչինչ չեմ ստացած, քացի աղայի հին շորերէն, որ վեհանձնաբար քարեհաճեր էր դրկել՝ զիս ցնցոտիներէս ազատելու համար, եւ ես ալ այդ շորերը՝ Բասմաշեանի գործին յաջողութեան աղօթելու համար էջմիածնի մէջ քաժնեցի գաղթական աղփատներու»։

Արշակ Զօպանեանին ուղղուած նամակին մէջ Թորամանեան շատ յուզիչ

կերպով կը պատկերէ հայ մտաւորականին նակատագիրը. «Այսպէս եւ վարձատրուելու միշտ հայ մտքի մշակները, երկար տարիներ տառապել հանրային դաստիարակութեան համար, յետոյ ալ յուսահատ ասպարէզէն փաշտել»։ Մէկ այլ գրութեան մէջ, Թորամանեան կը գրէ. «Որչափ կ'ուզեն թող չարամիտ մարդիկ դաւեն ու հարուածեն զիս, գուցէ կը յաջողեն զիս անօթի եւ մերկ թողուլ, սակայն երբեք չեն կարող անպատուել։ Ես որչափ ատեն որ համոզուած եմ, թէ իմ աշխատութեանս պտուղը ամբողջ ազգի մը սեփականութիւնն է, կը հաւատամ, թէ իմ տեղ ազգը վրէժխնդիր պիտի ըլլայ անոնց դէմ եւ անարգանաց սիւնին գամէ զիրենք»։ Ահա թէ ինչպէս գնահատած են մեր պատուական գիտնականը մեր ազգի զաւակներէն ոմանք։

Հակառակ այս անպատուաբեր ու նսեմացուցիչ խօսքերուն ու արարքներուն, Թորամանեան նշանախէց մ'իսկ չէ խոտորած ու շեղած իր բռնած դիրքէն ու առաքելութենէն։ Իրրեւ ջերմ երկրպագու հին հայոց նարտարապետութեան, ան Գիտնականի վայել լրջութեամբ շարունակած է իր գործը ամենայն սիրով ու նուիրումով։ Յատկանշական է այս մասին գրուած նամակը ուղղեալ Հայր Գարեգին Յովսէփեանին. «Մարդու աշխատանքը որչափ որ ալ ծանր լինի, նա մի տեսակ զուարճութիւն է, երբ իր սիրած գործն է»։

Թորամանեանին մեծ ցաւ պատճառած են կորուստը իր ողջ գրական արտադրութեանց, ինչպէս նաեւ՝ հազուագիւտ ու արժեքաւոր գիրքերուն, յուշագրութիւններուն, օրագրութիւններուն, զանազան փաստաթուղթերուն ու ինը անուն աշխատութիւններուն,

որոնք պատրաստ էին հրատարակութեան: Խորին վշտով կը խօսի ան անոնց մասին. «Չափազանց շատ նեղում եմ, գրեթէ յուսահատութեան չափ՝ գրքերուս եւ ձեռագիրներուս կորսուելուն պատճառով Ուրիշ տեղ մը կրկին կը գրէ այդ մասին. «Սաստիկ նեղում եմ գրքերուս կորած լինելուն պատճառով, մոլորուել եմ, թէ ի՞նչպէս պիտի կարողանամ յառաջ տանել գործս ուզած կերպովս»: Այս մեծագոյն դժբախտութիւնը պատահած է 1918 թուականին, երբ թուրքական արշաւանքի պատճառով, հայեր իրենց կեանքը վտանգուած գտնելով կը փախչէին Ալեքսանդրապոլէն եւ բնակութիւն կը հաստատէին Ղարաֆիլիսա (այժմ Կիրովական): Անոնց մէջ էին նաեւ Թորամանեան եւ իր ընտանիքը: Թորամանեան կանխազգալով որ չկայ վերադարձ այլեւս, իր հետ ճանապարհ կը հանէ նաեւ իր գիտական աշխատութիւնները եւ թանկարժէք գիրքերը: Ահա այդ սրտառուչ նկարագրութիւնը իր իսկ կողմէ. «Թէ՛ իմ նիւթական միջոցներուս եւ թէ ուրիշ աննպաստ պայմաններու պատճառով, աշխատութիւններս միանգամընդմիշտ վտանգից ազատելու համար չի կարողանալով մինչեւ Տփղիս բերել, մեծ դժուարութեամբ կարողացայ մինչեւ Ղարաֆիլիսա հասցնել՝ Ալեքսանդրապոլի որքանոցներու կառավարիչ պ. Յովսէփ Միրզոյեանցի միջոցաւ, որը քարեհանեց որբերու փոխադրութեան յատկացուած վակոններից մէկուն մէջ տեղաւորել: Որովհետեւ պ. Յովսէփ Միրզոյեանցը Ղարաֆիլիսայից աւելի խորը տանելու հնարաւորութիւն չունէր, ես ստիպուած էի դարձեալ անդադար միջոցներ որոնել աւելի հեռացնելու համար, սակայն բոլոր ջանքերս ապարդիւն անցան: Յուսահատ ու ճարահատ, թուրքերու

Ղարաֆիլիսա խուժելէն երկու ժամ առաջ, ռումբերու եւ գնդակներու տարափի տակ հազիւ կարողացայ ընտանեօքս փախչել, ամէն ինչ թողնելով դժբախտ ճակատագրին: Գրեթէ ոտաթորիկ եւ մերկ այս փախուստէս յետոյ ոչ միայն գիտական աշխատանքներս, այլեւ ամբողջ ընտանեկան կահ-կարասիքս ու առնուազն մի ամբողջ տարուան ճոխ պարենաւորման մթերքներս միանգամայն չհացան: Այժմ հաղածս հաւաստի տեղեկութիւնները ապացուցանում են, իսկ գրական ու գիտական աշխատութիւններիցս այլանդակուած ու անպէտքացած աննշան բեկորներ միայն մնացած են»: Արդարեւ, մեծ ու անփոխարինելի կորուստ էր այս՝ հայ ճարտարապետութեան ու հայ մշակոյթին համար:

Թորամանեանին դերը չափազանց մեծ է հայ ճարտարապետութիւնը եւրոպական ազգերուն ներկայացնելու շնորհակալ աշխատանքին մէջ: Անոր նամակները լի են այդ արուեստի ճիւղը օտար գիտական շրջանակներուն ծանօթացնելու ուղղութեամբ: Լեւոն Լիսիցեանին գրած նամակին մէջ Թորամանեան կ'ըսէ. «Հայ գեղարուեստը եւրոպական գիտնականներու ուսումնասիրութեան նիւթ չինել՝ իմ սրտիս ամենամօտիկ քանն է»: Բրուտոսին (իմա՝ Միքայէլ Բրուտեան) ուղղուած նամակին մէջ կը կարդանք. «Այսօր ես մեր ցեղի անցեալի պարծանքը եւ ներկայիս պատիւը եղող աշխատութիւնս դրեր եմ եւրոպական գիտնական սեղանին վրայ եւ անոնք անհուն հիացմունքով յափշտակուած ուսումնասիրում են, այդ եղբր է միեւնոյն կովկասահայութեան, լաւ թէ վատ, որոշ մասին, ազնիւ գիտակցութեան եւ գնահատութեան շնորհիւ: ...հայ ճարտարապետութիւնը

վերջնականապես մտաւ եւրոպական գիտութեան մէջ պատուաւոր տեղ ունեցող ազգերու նարտարապետական գիտութեանց շարքը եւ յուսալի է, որ հետգիշտէ անոր աթոռը բարձրանայ իւր արժանաւոր տեղը»:

Թորամանեանի աշխատանքները դիւրին ու հեզասահ չէին երբեք Անիի մէջ: Հողի ու մոխիրի տակ ընդմիջտ թաղուած ու նիրհած աւերակներ, կոթողներ, յուշարձաններ, մէկ առ մէկ յարուբիւն առած են անոր քրտնաջան աշխատանքին շնորհիւ: Թորամանեան իր նամակներուն մէջ լրջօրէն կը պահանջէ «կեանքի ապահովութիւն» բոլոր այն վայրերուն մէջ որ կը ծրագրէ աշխատանք տանիլ: Ահա թէ ինչ կ'արձանագրէ ան. «Առանց նախապէս զինուորական լուրջ ապահովութեան ոչ ոք չպիտի համարձակի գնալ, որովհետեւ ճանապարհներու վրայ թալան եւ կողոպուտ յաճախդէպ լինելէն զատ, Անիի հարեւան թուրքերը լուրջ վտանգ են այստեղ մնացողներուն: Զեն քաշուած յայտարարելու, որ Անին իրենցն է եւ ոչ մի գնով չեն գիշելու ուրիշին»: Մէկ այլ տեղ գիտնականը կը խօսի զանգուածային քանդումի մասին. «Թուրքեր ու բուրգեր ամբողջովին քանդել են բոլոր շինութիւնները, ոչ տանիք մնացած է, ոչ առաստաղ եւ ոչ յատակ, փայտեղէն եւ ապակեղէն ամէն ինչ տարել են, այժմ էլ սկսել են քարերը քանդել, եւ հետաքրքրականը այն է, որ թուրքերը... մարդու չեն թողնում Անիի պարիսպներից ներս մտնելու. ասում են եղբր, որ այս ամէնը միմիայն մեզ է պատկանում»: Մեզ վրդովեցնողը օտարին անտարբերութիւնը չէ դէպի մեր պատմական հնութիւնները, այլ կարգ մը հայերու սարսափելի կրաւորականութիւնը իրենց սրբարաններուն ու պատմական արժէք ներկայաց-

նող յուշարձաններուն հանդէպ: Թորամանեանի վկայութեամբ, «Էջմիածնից 7-8 վերստ հեռու, Սեֆիապատ գիւղի դաշտում եղել է մի մատուռ, գիւղացիք դիմել են գործկոմին ու թոյլտուութիւն խնդրել, որ մատուռի սրբատաշ քարերը քանդեն եւ տանեն գիւղ՝ դպրոցի շինութեան համար»:

Թորամանեանի ցաւ պատճառած է նաեւ բոլորովին պեղման անփորձ որոշ հայերու պեղումները՝ առանց թոյլտուութեան եւ առանց մասնագիտական խորհուրդի: Թորամանեան կ'ըսէ. «Հայր Խաչիկ շատ անկարգ կերպով կատարել է պեղումները եւ հողը ըստ հաճոյս ասդին եւ անդին լեցուցել է այլեւ յետոյ թուրքերն ալ քաւականին աւերումներ գործել են»: Այսպիսի անպատասխանատու արարքներ քնակաւարար պիտի գային վնասելու կառոյցներու հիմքերը եւ մոյթերը եւ կործանելին տաճարները եւ յուշարձանները: Թորամանեան յատուկ խնամք տարած է ու հոգատարութիւն ցուցաբերած հնութեանց: Անոնց անաղարտ պահպանութիւնը եղած է վարպետին հիմնական մտահոգութիւնը: Ցաւ ի սիրտ խոստովանած է, որ երբեմն մարդիկ յարգանքով եւ բժախնդրութեամբ չեն մօտեցած շինութիւններուն: Ան Հայաստանի Հնութիւններու Պահպանութեան Յանձնախումբի անդամներուն ուղղուած նամակներու մէջ կը խնդրէ որ հարկ եղած բոլոր միջոցները ձեռք առնեն՝ հսկողութեան ու պահպանութեան, որպէս զի անփոյթ ու տգէտ մարդիկ չփնացնեն հնութիւնները: Մառին գրուած նամակին մէջ, Թորամանեան կ'ըսէ. «Այս վերջին ճանապարհորդութեանս մէջ չափազանց շատ քան տեսայ տգիտօրէն գիւղացու ձեռքով քանդած եւ ողբալի դրութեան հասած»:

Օտար ճարտարապետներ ու

գիտնականներ շատ բարձր գնահատած են Թորամանեանին ներդրումը եւ վաստակը: Գովասանական բազմաթիւ նամակներ ստացած է օտարներէն ուր կը յայտնուին երախտագիտական գեղուն գգացումներ Թորամանեանին տարած վիթխարի ու բազմաբեղուն աշխատանքին համար: Գերմանացի ճարտարապետ եւ խորհրդատու շինարար՝ Պոտէ, Թորամանեանին ուղղուած 1924 թուակիր գրութեան մէջ կ'ըսէ. «Զեր ջանքերուն եւ Զեր մասնագիտութեանը՝ որպէս ճարտարապետ, այնպէս եւ գեղարուեստի պատմագրի, շնորհապարտ են աշխարհի ճարտարապետները եւ մանաւանդ մենք՝ գերմանացի ճարտարապետներս: Զեր շնորհիւ է, որ եղգէ՛ք Ստրժիկովսկին կրցաւ մեզի

համար բարձրացնել Հայաստանի ճարտարապետութեան հսկայ գեղարուեստի բարձրութեան վարագոյրը՝ հրատարկելով մեզի համար իր երկհատոր գործը»:

Թորոս Թորամանեան մեր մշակոյթի մէջ պիտի յիշուի իրրեւ մեծ ճարտարապետ, բարեսիրտ գիտնական, ազնուասիրտ ու պատուական հայորդի, որ իր բովանդակ կեանքը անսակարկօրէն ու անշահախնդրօրէն նուիրաբերեց գիտութեան:

Հայ ժողովուրդը իր խորին յարգանքը կը մատուցէ այս ներհուն ու անձնդիր վարպետին:

Յիշատակ Մեծաց օրհնութեամբ եղիցի:

ՋԵՆՈՒԲ ՔԶՆՅ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ

ՀՈԳՇ. Տ. ՕՇԱԿԱՆ ՎՐԴ. ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ 50-ԱՄԵԱԿԻ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանն ու Գէյմպրիե Մասսաչուսէցի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին միասնաբար յորելիական ճաշկերոյթ մը կազմակերպած էին ի պատիւ Տ. Օշական Վրդ. Մինասեանի՝ անոր ձեռնադրութեան 50-ամեակին առիթով:

Ճաշկերոյթ տեղի ունեցաւ Կիրակի Սեպտեմբեր 16, 2001, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ Զարլզ եւ Նուարդ Թալանեան հանդիսասրահին մէջ՝ նախագահութեամբ Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեանի եւ ի ներկայութեան 430 հոգիներու, որոնց կարգին կը գտնուէին

Հայր Սուրբի բարեկամները, հոգեւոր եղբայրներն ու հիւրեր:

Հակառակ անոր որ Հայր Օշական 25 տարեկանին (1955) արկածի մը հետեւանալով վնասած էր ողնայարը եւ մէջքէն վար անդամալուծուած, իր ֆիզիքական անկար վիճակը երբեք արգելք չէր եղած որ ան խորանայ իր սիրած երկրին՝ երաժշտութեան մէջ: 1962 թուականին Պոսթոնի Համալսարանէն ստացած է Մագիստրոսի աստիճան՝ Կրօնական Դաստիարակութեան երկրին մէջ, 1974ին՝ Աստուածաբանութեան Տոբոգրայի աստիճան, իսկ 1982ին՝ Մագիստրոսի աստիճան՝ Սրբազան երաժշտութեան երկրին մէջ: Ան ամբողջացուցած է նաեւ